

9597

ניצח בנדב

אל מקום שהלב מושך

רשימות ומאמרים על סופרים וחוקרי ספרות

לאמא שלי

פאולינה פרוכטמן לבית רייכנברג

2017-1920

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

2022

לברוח מברכת שבועת אמונים אל ימה של יפו

רמיזות למיתוס היווני בנובלה "שבועת אמונים"¹

א.

הנובלה "שבועת אמונים", שהתפרסמה לראשונה בשנת 1943, היא אחת מיצירות יפו המסתוריות והחידתיות ביותר של עגנון. פרשנויות מעניינות אחדות נכתבו עליה במטרה להבין את שני הרבדים הסותרים לכאורה שהנובלה נעה בהם: רובד ריאליסטי-תיעודי ברור ומובן ורובד סמלי-אלגורי-אגדי, תמוה במידה רבה. הגיבור הראשי, יעקב רכניץ, הוא רווק יהודי, שבדומה לאחדים מגיבורי עגנון (חמדת מ"גבעת החול", יצחק קומר מתמול שלשום) ובדומה לעגנון עצמו, היגר בראשית המאה העשרים מאירופה לארץ-ישראל והתיישב ביפו. אוירתה של יפו "יפת הימים", חיי החברה הקרתניים שלה, קרבתה לים ותיאור חדרו של הגיבור הרווק – לכל אלה יש ייצוג ריאליסטי אותנטי בכל סיפורי יפו של עגנון.

אלא שב"שבועת אמונים" קשור הגיבור בקשר דורש פענוח למיתוס היווני. המוטיבים מהתרבות היוונית הקלאסית שזורים בסיפור היפואי העברי של ראשית המאה העשרים על כל צעד ושעל. אלה מתגלים באופן בוטה כשרכניץ פונה שוב ושוב בהודיה ל"אלים הטובים", ואלה, ולא דווקא ריבוננו של עולם, מגינים עליו (עמ' רסב, רסח, רעב, רפז ועוד).² מגדיל לעשות אל הבריאות, אַסְקְלֶפְיוֹס, המגן עליו שלא יפצע את סנטרו ולא יחתוך את עורו בזמן הגילוח (עמ' רנ). הקשר הטבעי של יעקב רכניץ ושל סביבתו לתרבות ההלניסטית מובע בכך שהוא קורא באופן רגיל וכמו מובן מאליו בהומרוס, והמחמאה שהוא מקבל ממיטיבו היהודי, גוטהולד אהרליך, היא שהוא נראה רענן ויפה "כאל צעיר" (עמ' רעט). לקראת סוף היצירה נזכרים במפורש המשחקים האולימפיים (עמ' רצה), והם נושאים מטען גורלי. מוטיבים יוניים קלאסיים שזורים אפוא באירועי הנובלה, והם עשויים לרמוז לרובד פסיכולוגי מודחק של הגיבור הנאור. כלומר, המיתוס היווני מציע מפתח מסוים להבנת שלוש הבחירות המרכזיות

בחיייו של יעקב רכניץ - מקום מגורים, משלה יד ובת-זוג - שסביבן הנובלה נסבה.

מעשה באיש צעיר שנולד בווינה בסוף המאה התשע-עשרה וקיבל בה בתחילת המאה העשרים תואר דוקטור במדעי הטבע, וליתר דיוק - דוקטורט בבוטניקה. יהודי הזוכה בתואר אקדמי גבוה באירופה של תחילת המאה העשרים - לא מלתא זוטרתא היא. הדבר מעיד על כישרון, כוח התמדה ועל תמיכה כלכלית שבה זכה. אך אותו בחור צעיר, מוכשר ומבטיח עוזב את וינה של תחילת המאה, ומתיישב משום-מה ביפו הנחשלת והפרובינציאלית. מדוע החליט ד"ר יעקב רכניץ לעזוב את אירופה המשכילה ולהתיישב בארץ-ישראל, שאין בה לא אוניברסיטה ולא שום מוסד אקדמי אחר, ולהסתפק בכך שיהפוך למורה המלמד שפות, רומית וגרמנית, בבית ספר תיכון, אפילו לא לימודי טבע - כי "לימודי הטבע תפוסים היו בידי מורה אחר" - זוהי אחת החידות של הנובלה, הרצופה מסתורין וסמליות. הלוא לא מטעמי ציונות עלה יעקב רכניץ לארץ-ישראל. גרשון שקד מרחיב על אי-ציוניותה של הנובלה. לדבריו, אף שרקעה ההיסטורי הוא תקופת העלייה השנייה, העלייה הציונית שבכל העליות, יפו המתוארת בה איננה יפו הציונית. יפו של "שבועת אמונים" היא תערובת של אקזוטיזם ים-תיכוני ופרובינציאליות קסומה, מצע תואם לעלילה רומנטית, בדומה לעיירות הנורבגיות של המסון.³ על היעדר מוטיבציה אידיאולוגית ציונית בבחירותיו של יעקב רכניץ תעיד העובדה, שכאשר מוצעת לו קתדרה באחת האוניברסיטאות החשובות בניו-יורק, הוא מתחיל - אמנם בעצלתיים - להכין את עצמו לנסיעה. עגנון נותן ביטוי מורכב, ואמין מבחינה פסיכולוגית, לחוסר החשק של רכניץ לקום ולעזוב את העיר מקץ שלוש שנות שהות בה. מכל מקום, אם יש משהו המעכב את עזיבתו את ארץ-ישראל, ודאי שאין זו עכבה אידיאולוגית.

רכניץ הוא חוקר חרוץ ויהודי. הריחוק ממרכז אקדמי או אינטלקטואלי לא ריפה את ידיו, והוא התמיד לפרסם את גילוייו בעיתונים מדעיים. והנה, כשנודע לו ש"חוקר זקן מניו-יורק שהיה מחליף אצות עם רכניץ הציע לעשות לו קתדרה" (עמ' רעב), לכלל הדעות שכר מפתיע ומרגש לפעילותו האקדמית העקשנית בבדידות מזהרת, הוא מקבל את הבשורה באדישות: "רכניץ רגיל היה לברך על כל טובה. פעמים לאלים הטובים ופעמים ליחידו של עולם. עכשיו שתק ולא אמר כלום" (עמ' רעב-רעג). תגובתו

של רכניץ, הקוסמופוליטי בהשקפת עולמו - שאין אצלו הבדל עקרוני בין האמונה הפוליטיאסטית למונותיאסטית - תמוהה. היא מעוררת שאלות נוקבות באשר לרובד מכוסה באישיותו ובעברו, היכול לתת מענה למערכת בחירותיו ולמקומו בעולם. באשר לבחירת מקום מגורים, התלויה במקרים רבים במקצועו של אדם ובעיסוקיו, השאלה היא אפוא כפולה: מדוע מלכתחילה לא נשאר רכניץ בווינה, הידועה במוסדותיה האקדמיים הנאורים, אלא עלה לארץ-ישראל והתיישב ביפו, עיירה עות'מנית קטנה, הרחוקה ממרכז תרבותי כלשהו; ומדוע כשמוצעת לו משרה מכובדת באחת הערים החשובות בעולם, ניו-יורק, אין הוא מתלהב. סיבות שכלתניות פשוטות והגיוניות הולכות ונכבשות על-ידי סיבות ביוגרפיות נפשיות ומשקפות בכך את שני הרבדים של אישיותו של ד"ר יעקב רכניץ: רובד אקדמי רציונלי חיצוני ומנומק, ההולך ונשטף על-ידי גל מיתולוגי-פסיכולוגי, העולה וגואה ממעמקים נפשיים מודחקים.

ב.

לכאורה מוצעת לנו תשובה להתיישבותו של רכניץ ביפו כבר בפתח הסיפור. לאחר שהמספר מקדיש פסקה ליפו יפת הימים, שיש בה עירוב של כל האומות, הדתות והעדות, יהודים, ישמעאלים ונוצרים, הוא מתמקד בקורותיו של יעקב רכניץ. מתוך סיפור קורותיו מוצע גם הסבר להתיישבותו ביפו. יפו יושבת על שפת הים, ועיסוקו של רכניץ בצמחי ים; בזכות ישיבתו ביפו היה יכול להתמסר למחקריו ולהרחיבם. ואמנם הסיפור מתאר את הימשכותו של רכניץ לים ולאצותיו. הוא אינו מתמקד בחיי הרווקות המפתים שמציעה לו יפו, שבה אבותיהן של בנות מזמינים אותו לסעודות ערבית, ואחרי הארוחה הוא יכול לצאת ולטייל עם הבנות. "בחור אחר במקומו", אומר המספר, "רואה היה בזה את עולמו. אבל יעקב רכניץ עולם אחר ניתן בלבו, אהבת הים וחיקור צמחיו [...] וכבר גילה מיני צמחים כמוסים שלא שלטה בהם עין כל חוקר", ולחקירותיו ניתן פרסום "בידיעות החברה הקיסרית והמלכותית בווינא לחקירת החי והצומח" (עמ' ריח). כדי להבליט את המוניטין המדעי שרכש רכניץ, היושב ביפו, מסופר שאחת האצות שגילה נקראה על שמו: קולרפא רכניצאי. יפו מציעה אפוא לרכניץ כר נרחב לחקירותיו, שכן "בין כל בוטניקאים שבעולם אין

מתעסקים בצמחי ים אלא מועטים, ובין המועטים שמתעסקים בצמחי הים אין מתעסק באצותיה של ארץ ישראל אלא רכניץ" (עמ' ר"ט).

אם כן, בישיבתו ביפו, עיר הנושקת לשפת הים התיכון, יכול רכניץ להיעשות לחוקר יחיד במינו: המומחה העולמי והבלעדי לאצותיה של ארץ-ישראל. ואפילו טוב שאין אוניברסיטה בארץ-ישראל, שהרי רוב החוקרים "עושים את מלאכתם על הים ארעי, כגון בימים שפטורים מן האוניברסיטה. אבל רכניץ עושה כל ימות השנה, בימות חמה ובימות גשמים, ביום ובלילה, בזמן שהחמה מרתיחה את הים ובזמן שצנה מצננתו, בזמן שהים שקט ובזמן שהוא סוער, בזמן שבני אדם ישנים ובזמן שרצים אחר עסקיהם" (עמ' ר"ט). הקוראים למדים כי עיסוקו האוטורי של רכניץ הותיר לו זמן רב וחופש פעולה מלא לחקירותיו. אף אחד לא ממש מתעניין בארץ באצות הים, וגם בעולם רק חוג קטן ומצומצם של בוטניקאים מתעסק באצות בכלל, ולכן עומד לרשותו של רכניץ זמן רב וחופש פעולה מלא.

נראה שהמספר מאמץ את נקודת התצפית האישית של ד"ר יעקב רכניץ, העושה רצינוליזציה להתיישבותו התמוהה-משהו במקום המרוחק מכל מרכז אקדמי ומקולגות, שאתם הוא יכול להחליף דעות ורעיונות.

ג.

אף אם לכאורה ענינו על השאלה למה בחר רכניץ ביפו הפרובינציאלית כמקום שמתאים לעיסוקו המיוחד במינו, מתעוררת שאלה מהותית פי כמה: מדוע בחר בחור מוכשר כיעקב רכניץ בעיסוק כל כך לא מקובל? לכאורה גם לכך מוצעת תשובה, ויש לה אופי של מיתוס - כאילו נקרא יעקב רכניץ לאותו מקצוע על-ידי כוח עליון, ולעיסוקו זה, חקר האצות, יש אופי של שליחות:

תחילת עיסוקו של רכניץ במקצוע זה כך היתה. כשנכנס לאוניברסיטה לא בחר לו מקצוע מיוחד, אלא שוקד היה על כל המדעים, ובייחוד על מדעי הטבע [...] לילה אחד קרא בהומירוס. שמע קול כקול גלי הים. ועדיין לא ראה את הים. סגר את הספר וזקף אזניו לשמוע. ואותו קול מופצץ והולך כקול מים רבים. עמד מכסאו והביט לחוץ. הלבנה עמדה ברקיע בין עננים לכוכבים ובארץ השקט ומנוחה. חזר אצל ספרו

וקרא. חזר אותו קול אצל אזניו. הניח את ספרו ועלה על מטתו. הקולות דממו, אבל ים זה ששמע רכניץ קולו מרקיע עצמו לפניו ונמתח והולך בלא סוף והלבנה מרחפת על פני המים צוננת ומתוקה ומחרידה. למחר דומה היה רכניץ למי שפלטוהו גלים לאי שמם, וכן כל הימים אחר כך. התחיל ממעט בלימודים וקורא בספרי מסעות הים [...] התחיל מחזר אחר מקצוע של ים, ונפנה לתורת הרפואה, שאם הוא רופא יכול לשמש בספינה ולעבור ארחות ימים. כיון שנכנס לאולם האנטומיה נתעלף, וידע שלא יהא רופא. פעם אחת הלך לבקר את חברו חוקר אצות שחזר מן הים והראה לו את האצות שהביא עמו. ראה רכניץ ונשתומם, כמה מרובים צמחים שבים ומה מועטות ידיעותינו בהם. לא נפטר רכניץ מחברו עד שידע למה הוא מתבקש (עמ' ר"כ).

אם נשים לב, "התבקשותו" של יעקב רכניץ למקצוע חוקר האצות מזכירה את הקדשתו של שמואל הנער לנביא. שמואל שוכב בהיכל ה' בשילה, שומע את קול ה' קורא, וטועה לחשוב שעלי הכוהן קורא לו. שמואל רץ אל עלי, וזה שולח אותו בחזרה למיטה במילים: "לא קראתי שוב שכב". שוב קורא ה' לשמואל, שוב רץ הנער לכהן, ושוב שולח אותו הכהן לשוב ולשכב במיטתו. כששמואל מגיע אליו בשלישית, מבין הכהן כי ה' הוא הקורא לנער.

גם רכניץ שומע קול, "קול כקול גלי הים". הוא קם מכיסאו ומביט החוצה. כשהוא, כשמואל בשעתו, אינו רואה במו-עיניו את מקור הקול, הוא חוזר למקומו לקרוא בספרו. שוב נשמע אותו קול, ואז עולה רכניץ על מיטתו. הקול החיצוני לא נשמע עוד, אבל מאז שדימה רכניץ לשמוע את קול גלי הים, הים אינו מניח לו ומשנה את חייו. על שמואל, שלא מזהה את קול ה', נאמר: "ושמואל טרם ידע את ה' וטרם יגלה אליו דבר ה'" (שמואל א ג', ז), ועל יעקב רכניץ, ששמע קול כקול גלי הים, נאמר: "ועדיין לא ראה את הים". בעקבות קולות ליליים לא מזוהים חוזרים-ונשנים הופכים השניים, שמואל המקראי ויעקב רכניץ העגנוני, זה לנביא וזה לחוקר אצות.

כמדומה נועדה הרמיזה לשמואל להגחיק את ההסבר המיתולוגי לבחירת המקצוע של רכניץ, ואף את המקצוע עצמו. יעקב רכניץ אינו שמואל; קריאה של רכניץ בהומרוס אינה דומה לשירות שעושה שמואל הנער בהיכל אלוהים בשילה; קול גלי הים אינו דומה לקול ה' הקורא לנער;

החבר, חוקר האצות שמעורר את לבו של רכניץ לנושא זה, אינו דומה לעלי הכהן, המסביר לשמואל כי עליו להיענות לקריאה האלוהית ב"דבר ה' כי שומע עבדך" (שמואל א ג', ט'); ובעיקר, אין השליחות להיות חוקר אצות דומה לשליחות הכבדה שהוטלה על כתפיו של שמואל הצעיר: להודיע לעלי על הכחדת ביתו ולרשת אותו.

האירוניה המבעבעת מהקרבה הסיטואציונית בין יעקב רכניץ, הקורא בהומרוס וקול גלי הים מפריעים אותו בקריאתו, לבין שמואל הנער, הישן במקדש וקול ה' מפריע אותו בשנתו, מלמדת על הניסיון שעשה עגנון ביצירה זו להחיל מוטיבים מהמיתוס היווני על חומרים יהודיים עתיקים ומודרניים. מעידות על כך גם אמירות כמו "הוי אלם אדירים" (עמ' רנ), או "רכניץ רגיל היה לברך על כל טובה, פעמים לאלים הטובים ופעמים ליחידו של עולם" (עמ' רעב-רעג), או "אילו נטל לו רכניץ פנאי היה נותן שבח והודיה לאלים שהיטיבו עמו" (עמ' רפז) - גם אם הן שגרות לשון ולא ביטוי לאמונה פוליתאיסטית רצינית. יותר מכך, הן מעין עדות חיצונית לניסיון שעשה עגנון להעמיד במרכז יצירתו גיבור יהודי חילוני, שאף איננו ציוני, העוסק בעיסוק תמוה בעיירה קטנה בארץ-ישראל.

מיד לאחר שהסתיימה הפסקה הדרמטית, המסבירה כיצד הגיע יעקב רכניץ לעיסוקו המוזר, חקר אצות הים, באים דברים המבטלים את הסיפור הכמור-מיתולוגי: "קרוב לוודאי", נאמר, "שאותו מעשה בקריאת הומרוס וכל שמסתעף מזה אינו אלא אנדה". אבל לאחר שנאמר שזוהי אנדה, ולכן אין להתייחס לסיפור זה ברצינות יתרה, מתבטל הביטול במילים: "ואף על פי כן שאין ראייה לדבר ספקותיו מועטים מכל הסברות שאפשר להסביר בהן מעשיו של רכניץ, שבחר באותו מקצוע" (עמ' רכ). כלומר, הסבר לא-מתקבל-על-הדעת זה הוא המתקבל-ביותר-על-הדעת בהשוואה לכל ההסברים הבלתי-מתקבלים-על-הדעת, שהועלו עד כה לבחירת המקצוע של יעקב רכניץ. על ההסבר הלא סביר, שהוא הסביר ביותר, יש להוסיף את המילה "בינתיים", כי הסבר עמוק יותר לבחירה של יעקב רכניץ להיות חוקר אצות, ולבחור למקד מחקר זה בימה של יפו, עשוי להתגלות כקשור קשר הכרחי בבחירה המרכזית והמטרידה יותר של חייו, שאולי איננה בחירה אלא גורל.

ד. העלאת גרסה וביטולה, ואחרי שהתבטלה העלאתה מחדש כאפשרות שאין לגמרי לבטלה, מפני שבינתיים, עד שתתגלה סיבה עמוקה יותר, היא הסבירה ביותר - זוהי הפואטיקה המפותלת, הרב-משמעית, האופיינית לעגנון, ותפקידה הן לחקות את המציאות והן לאותת לכך שאין להסתפק בהסברים שהועלו. סיבה נוספת מונחת תמיד מתחת לאלה הגלויות לעין. הלוא גם במציאות אין הסבר אחד להתנהגויות של בני-אדם ולבחירות שהם עושים, בכלל זה בחירה של בן-זוג, של מקצוע ושל מקום מגורים. תמיד באים הסברים ובעקבותיהם הסברים אחרים, המבטלים את הראשונים או חיים לצדם, ותמיד נדמה שמתחת לכל ההסברים מונחת סיבה עמוקה יותר. כמו כן, תמיד מתקיים איזה קשר סמוי בין שלוש הבחירות המרכזיות בחיי אדם: משלה יד, מקום מגורים ובן-זוג.

ה. האם יש קשר בין שתי הבחירות שבחר יעקב רכניץ לעצמו - המקצוע המיוחד, חקר האצות, והמקום שבו בחר לחיות, יפו - לבין בת-הזוג שיבחר? נראה שעל כך נסב הסיפור "שבועת אמונים". על הקשר בין המקצוע למקום המגורים עמדנו: "קרוב למאתים מיני אצות שלה רכניץ מימה של יפו ושל חיפה ושל עכו ושל קיסריה ושל חדרה ושל שאר מקומות. לא נפריז אם נאמר שאין בכל העולם כולו מי שיש לו אצות הרבה כל כך של ים התיכון כיעקב רכניץ" (עמ' רפה). כלומר, ימה של ארץ-ישראל, בכלל, ושל יפו, בפרט, אפשר לרכניץ להיות חוקר ואספן יחיד בדורו: "לא היה אדם בעולם שהיה לו אוצר של אצות כאוצרו של רכניץ" (עמ' רפז).

ואם יעקב הוא יחיד סגולה, כי המקום שבחר לחיות בו סייע לו בכך, גם הנשים, שבחרו לחיות באותו מקום ממש, אמורות לכאורה להיות כאלה. שש בנות מקיפות את יעקב רכניץ ביפו, והסיפור משתהה לכאורה פה ושם על כל אחת מהן כדי לאפיינה ולהפרידה משאר הבנות. אלא שגם מי שיקרא את הסיפור שוב ושוב לא יצליח לעמוד על ייחודן של הבנות, המתוארות בכונה תחילה כגוש נשי המהלך מימינו ומשמאלו של ד"ר יעקב רכניץ, הנערץ על כולן כאחת. הן מוצגות בסיפור כאגודה אחת, מפני שכך הן נתפסות בעיניו של רכניץ, "שנעשה בן בית אצל אבותיהן של בנות

שהכירוהו קודם לאבותיהן". וכך מנומק יחסו השווה של רכניץ לבנות יפו:

שעדיין לא צייר לו את עצמו נשוי ולא היה יודע איזו נערה נאה לו. בין כך נכנס אצל רחל היילפרין ומטייל עם לאה לוריא ומבקר את אסנת מגרגוט ומספר עם רעיה זבלודובסקי ושח עם מירה וורבשיצקי ורואה לפרקים את תמרה לוי. ופעמים מטייל עם כולן כאחת, בלילה על שפת הים, שגליו נושקים את חופיו והשמים נושקים את הארץ. על שם שהיו שבעה, כלומר רכניץ ושש הנערות, ועל שם שהיו מהלכים כאחד בלילות קראו להם בעיר שבעה כוכבי לכת (עמ' רכז-רכח).

האם לפנינו תיאור רומנטי של איש ונערותיו, המהלכים בלילה על שפת ימה של יפו – או טיול טעון, שבו שש בנות המתחרות ביניהן על לבו של איש אחד, גבה קומה ומלומד, שקולו מלא ונימוסיו טובים, "וכן עיניו החומות שמביטות על כל אדם בחיבה מאהבין היו אותו לבריות"? (עמ' קטז). נראה שאי-הסימטריה בין ייחודו המודגש של הגבר האחד לבין שש הבנות, שנעשו לאגודה שבה קשה להפריד אישה מאחותה, היא פארודיה הן על הרומנטיקה והן על התחרותיות. שש הנשים, שהפכו ליחידה נשית אחת, משמשות בעצם רקע הולם להופעתה המיוחדת, הבלתי צפויה ומהפכת-הסדרים של שושנה הווינאית ביפו, שהיא – כך יסתבר – השושנה האחת והיחידה בין מאתיים האצות ושש הבנות של יעקב. הן האצות והיא השושנה. היא אינה ממש "שושנה בין החוחים", מפני שהפואטיקה של עגנון אינה מושתתת לכאורה על ניגודים חדים, ושש בנות יפו יפות וערכיות לא פחות מהאצות המרתקות שלהן מקדיש רכניץ את חייו – ובכל זאת זה מה שמשמע משמה של שושנה ומהמעמד יוצא הדופן שיש לה הן בסיפור והן בחייו של גיבור הסיפור. חד-פעמיותה ושונותה של שושנה אהרליך, שושנת-יעקב של יעקב רכניץ, תחזור ותדגיש וגם תנמק את דמותן של שש הבנות בעיני רכניץ, הרואה בהן חטיבה אחת, שבה אין לאישה אחת יתרון על חברתה, ושעליהן כאחת יש לשושנה יתרון גדול.

1.

מי הם אפוא מר גוטהולד אהרליך הקונסול ושושנה בתו, המגיעים במפתיע ליפו, מעמידים בצל האחידות את בנות יפו, ושהותם בעיר הולכת ומתארכת מעבר למתוכנן?
מר אהרליך הוא פטרונו של יעקב ומסייעו בלימודיו, והוא ובתו מוצגים בסיפור לראשונה כך:

מר אהרליך שסייע את רכניץ לעלות לארץ ישראל וסייע אותו קודם לכן ליכנס לגימנסיון עשיר היה וקונסול כבוד של מדינה קטנה שאינה תופסת מקום מרובה במפה, וגן ארמונו נמשך לדירת בית אביו של יעקב רכניץ. בקטנותו משחק היה עם שושנה בתו יחידתו, תינוקת קפריצית שקירבה אותו משאר הילדים ולא נתנה לשום תינוקת לשחק עמו, שהיתה אומרת יעקב שלי הוא, כשאהיה גדולה אקח אותו לאיש. לתוספת חיזוק נטלה תלת מתלתליה ושער מבלוריתו ועירבבה אותם ושרפתם ואכלו את אפרם ונשבעו זה לזה שבועת אמונים (עמ' רכא).

פסקה מרוכזת זו מסבירה את החוב הכלכלי, הרגשי, ההיסטורי והמיסטי-מיתולוגי הכבד שחב יעקב רכניץ לשושנה ולאביה. את משחקי ילדותו, את השכלתו ואת עובדת היותו חי ביפו חב יעקב לשכנו הנדיב, שלבתו יחידתו הוא נשבע בגן ארמונו שבועת אמונים. גם לאמה המנוחה של שושנה היה תפקיד חשוב בתהליך התבגרותו של יעקב ובעיצוב תודעתו: היא הייתה קרובה לו ואהובה עליו יותר מאמו הביולוגית (עמ' ריח). תמונתה, שהייתה תלויה בלשכתו של הקונסול והתקבעה בלבו של יעקב – "מרת גרטרוד לבושה שמלה ארוכה ששוליה ממלאים את קצה התמונה" (עמ' רכב) – מרמזת לסיפור הקדשת ישעיהו לנביא ("זאראה את אדני יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל", ישעיהו ו', א') ומכאן למהותה הקדושה. יתרה מזאת, העובדה שליעקב יש שני זוגות הורים, זוג ביולוגי וזוג מאמץ, המזכירה את סיפור אדיפוס, היא עדות לכך שעגנון ממשיך את המגמה להרכיב על גבי סיפור יהודי מיתוסים זרים שיתנו הסבר לבחירותיו ולהתנהגותו של הגיבור. סיפור אדיפוס הוא סיפור של בריחה מגורל, רצח אב ונישואים לאם, וייתכן שמרכיבים אלה יסייעו בהבנת עולמו הפנימי של יעקב רכניץ.

הקונסול, אביו המאמץ של יעקב, לא הסתפק במימון לימודיו של יעקב בגימנסיה ובאוניברסיטה, ופעמיים בשנה היה מזמין את יעקב אליו. אז היה יעקב זוכה לאירוח מלכותי: הם היו יוצאים לבית הקהוה שבו כלי השולחן עשויים כסף והכיסאות מרופדים ורכים, שותים קהוה שעליו ריחפה שמנת צחה כשגל, מקצתה מוקשה ומקצתה מרפרפת, וטועמים מהעוגות הווינאיות שאין דומה להן בטעמן וגיוונן: "עוגות של גבינה של פרג של צמוקים, או פת שחורה שריחה מביא לידי תיאבון וטעמה מוסיף כוח ועליה חמאה בתולה דומעת" (עמ' רכג).

אט-אט מבין הקורא שהליכתו של יעקב ליפו, לחיות חיים פשוטים, היא בבחינת בריחה מווינה המעטירה, על עוגותיה המשובחות ונימוסיה המופרזים, על כלי הכסף שלה ותלבושות המלכות וההדר; בריחה מעול החוב הכבד כלפי המשפחה בעלת המעמד, הארמון והממון, שהוא גדל בשכנותה והיא אימצה לה אותו לבן; בריחה משושנה, מעין אחות לו, שכפתה עליו להישבע לה שבועת אמונים. זוהי אפוא בריחה מתסבוכת גילוי עריות ומטשטוש הפונקציות המשפחתיות. מי הם הוריו? כלפי מי חייב הוא בכבוד אב ואם? כלפי הוריו הביולוגיים או המאמצים? מה היא שושנה לו: אחות או אהובה, חברת ילדות, אם או אישה? זוהי בריחה אל הפשטות וחוסר המורכבות של יפו של ראשית המאה העשרים, המתוארת כך, ותיאורה זה הוא בבחינת אנטיזה לווינה המורכבת על גינזניה, הדרה, מלכותיותה ותסבוכיה:

החיים [ביפו] קלים היו והמעשים מועטים. הימים הולכים בנחת ובני אדם נוחים זה לזה. צרכי הפרנסה לא היו מרובים וטרדותיה מועטות. אמידים מסתפקים בדירה קטנה ומתלבשים בבגדים פשוטים וניזונים במזונות שאינם טעונים הוצאה יתרה. אדם משכים בבוקר ושותה תה ומלפת את פתו בזיתים ובירקות ויוצא לעסקיו ועושה עד לסעודת הצהריים וחוזר לביתו קודם חשיכה ומוצא לפניו מיחם רותח, ושכנים באים זה אצל זה ושותים תה עם מרקחת של פירות (עמ' ריז).

לא חקירת הים התיכון על אצותיו היא אפוא הסיבה היחידה להתיישבותו של יעקב רכניץ ביפו – זוהי הסיבה המוצהרת, אבל מתחתיה מבעבעות סיבות ביוגרפיות ומשפחתיות שההדחקה והסחת הדעת יפות להן. רכניץ,

שחייו רצופים תחליפים, ובילדותו החליף הורים ביולוגיים בהורים מאמצים, מחליף בבגרותו את וינה התובענית ביפו הפשוטה, שאפילו האמידים שבה "מסתפקים בדירה קטנה ומתלבשים בבגדים פשוטים וניזונים במזונות שאינם טעונים הוצאה יתרה" (עמ' ריז), או כפי שיעקב עצמו מסביר לקונסול שהגיע ליפו: "משכורתי אינה גדולה, אבל יש בה כדי סיפוק צרכי, ששכר דירה כאן קטן והמזונות בזול, ואין צריכים למלבושים יקרים, אפילו עשירים אין מבזזים את ממונם על מלבושים. ארץ זו מלמדת את יושביה להיות מסתפקים במועט, ואת סיפוקי אני מוצא" (עמ' רלא).

נטייתו של רכניץ בבגרותו לברוח אל הפשטות מפני העושר והיקר, שחי בצלם בווינה, מסבירה גם את בחירתו באצות: "צמחי הים הצנועים בגוניהם, ירוק אדום חום תכלת, ואין להם טעם ולא ריח טוב, ואין להם דוגמא ביבשה, חביבים עליו על רכניץ מכל אילנות שיחים ופרחים שבעולם" (עמ' רפג). כלומר, מטעם פנימי, מתוך נטייה לפשטות, מתוך מאיסה באקסטרווגנטיות, החליף רכניץ את צמחי היבשה הריחניים, מחציפי הפנים, בעלי הצבעים העזים, בצמחים צנועים הנחבאים אל הגלים. אין ספק שיש כאן העדפה שיש לה ממד סמלי חזק, שהרי האצות הצנועות של ימה של יפו, שריתן "כריח יוד שמורחים על הפצע" (עמ' רצ), הן הן שש הבנות הצנועות שאתן מטייל יעקב על שפת ימה של יפו, והן בבחינת ארוכה למטען הזכרונות הכבד שהוא נושא בלבו. אל חיקן הממוזג והלא-מחייב בורח יעקב מפני קפריזיותה של שושנה הריחנית, התובענית, הצבעונית, היפה והמיוחדת במינה, שאביה קונסול אמיד, ולה, לו ולזכרה של אשתו, שהייתה לו כאם, חב רכניץ חוב מוסרי גדול.

ז.

אלא שמקום המחבוא של רכניץ על חוף ימה של יפו הלא-יומרנית והפשוטה נפרץ, כשיום אחד הופתע לקבל איגרת: הקונסול וכתו שבים מאפריקה לאחר טיול בן שנה בעולם, בישרה האיגרת, וטרם יעלו על ספינה שתוביל אותם בחזרה לאירופה, הם מתכוונים לבקר בארץ-ישראל למשך חמישה או שישה ימים. "יעקב רכניץ", נאמר, "שמח על אותה בשורה. ראשית על שיראה את הקונסול. ושנית, על שניתן לו מקום להשיב לו קצת על כל טובותיו" (עמ' רכה). כלומר, שמחתו של רכניץ היא על כך שיוכל לפרוק

מעליו מעט ממטען אותה חובה רבת־שנים שהוא חב כלפי אביו המאמץ. אבל כשמיתוס אדיפוס מונח בתשתית הסיפור, נראים הדברים מורכבים יותר. אדיפוס הרג בשגגה את אביו כששניהם היו בדרכים. האב המאמץ של יעקב סוטה מדרכו כדי לפגוש את בנו, המתכנן להשיב לו כגמולו. כלומר, למפגש בין האב לבן יש השלכות גורליות. דבר וחצי דבר לא אומר יעקב בלבו על שושנה. כל מעייניו נתונים לאב.

ביקורם של הקונסול ובתו מתארך והולך, וככל שהוא מתארך משתבשים החיים הפשוטים של רכניץ ביפו, ולנוכח העימות הסמוי והגלוי ההולך ומתפתח בין שש הבנות לבין שושנה נעשה ברור שהן והיא מתחרות על לבו. "סבורות היו, אומרת שושנה ליעקב ומתכוונת לבנות של יפו, "שהיום אני כאן ומחר מעבר לים." יעקב עונה לה: "אפשר שסבורות כך, ובתגובה מכריזה שושנה: "אם כן טעו" (עמ' רסו). יעקב אינו יודע אם ישמח או לא ישמח בהצהרת הנוכחות החדשה של שושנה ביפו, אבל הקונסול, השומע את דבריה, מבין מיד ללבה של בתו ומכריז שאת כל החורף יעשו השניים ביפו. גם לשש הבנות יש אבות, שכאמור הזמינו את רכניץ להיות סמוך אל שולחנם, אבל אין אב ביפו שידמה לקונסול, שיש לו חשבון ארוך עם יעקב. מתברר אפוא שלא רק בין שש הבנות לבין שושנה מתגלעת תחרות על השגתו של רכניץ, אלא גם בין אבותיהן של שש הבנות לבין אביה של שושנה; וכשם שלאביה של שושנה יש יתרון היסטורי, מוסרי וכלכלי על האבות האחרים, כך גם לשושנה יש יתרון כזה על שש הבנות. לכן מאז הגעתם של שושנה ואביה ליפו והתמקמותם במלון, רכניץ מבקרים, סועד עמם ונענה לכל הזמנה וגחמה שלהם. באחת הפעמים, כשרחל ולאה לוחצות על רכניץ להסביר מי היא שושנה לו, הוא אומר להן משפט קצר ונחרץ, "בתו של מיטיבי היא", ו"רחל נבהלה מקולו" (עמ' רלט), שהסגיר כנראה מועקה נפשית גדולה.

כובד המחויבות, שחש יעקב רכניץ כלפי הקונסול, ורצונו לזכות סוף־סוף בעצמאות ועצמיות – סיבת בואו ליפו, על־פי הפרשנות המוצעת כאן – מומחשים באחד מפרצי הזעם הפנימי שלו כלפי הקונסול:

נתמלא לבו עברה. מה סבור זקן זה, וכי בשביל שהטיל לפני פירורים משולחנו רשאי הוא לגדפני. טול את פירוריך זקן וזרוק אותם לפני הכלבים. כבר יכולני לפרנס את עצמי משלי ושמי שלי בעולם המדע לא

אתה עשית אותו. פרפלוכ"ט, העשירים הללו, אם נהנית מהם כציפורן רואים אותך כאילו אתה כולך קנוי להם, מוכן אני להודות לך על כל הטובות שעשית עמי אדוני מר קונסול, אבל נשמתי אינה קנויה לך (עמ' רסב).

נחישותה של שושנה להשיג את יעקב לעצמה מאז ילדותה, כשהייתה אומרת "יעקב שלי הוא, כשאהיה גדולה אקח אותו לאיש", עומדת בניגוד למחלת השינה, שתוקפת אותה ביפו ונוטלת אותה מעולם המעשים. אמנם היא כאן, כפי שהכריזה, ולא מעבר לים, אבל להיות מוטלת שעות וימים תמימים על המיטה, אין פירושו להיות כאן. אופייני לעגנון שלמחלותיהן של גיבורותיו יש סיבה פיזית וסיבה נפשית. לאה מ"בדמי ימיה" חולת לב היא, אבל היא גם שבורת לב כתוצאה מאהבה נכזבת. גם גמולה מ"עידו ועינם" היא בזמנית מוכת ירח ומוכת אכזבה ממקומה ומזיווגה. כמו לשתי גיבורות עגנוניות אלה, גם למחלת השינה של שושנה אהרליך אפשר להציע לפחות שני הסברים, חיצוני ופנימי. שושנה השבה מאפריקה נעקצה מחרק ארסי שגורם למחלת השינה. העניין הרב שהיא מגלה בפוחלצים (בשיחה שהיא מנהלת עם יעקב על ארזף מעין רוגל, דמות שהכרנו מתמול שלשום, המעניק כביכול חיי נצח לחיות שהוא מפחלץ, ושושנה קוראת לו "אכזב") וההתקנאות שלה בחנוטים של מצרים, הזוכים גם הם למעין חיי נצח (עמ' רסט), מלמדים על מצב רוחה הציני־מלנכולי ומטרימים את הפיכתה היא,

בשל מחלת השינה, למת־חי, לפוחלץ או לגופה שעברה חניטה.

אבל לצד אי־העשייה שגורמת לה מחלת השינה, יש במחלה – מבחינתה של שושנה, הסומכת על אביה המבין תמיד ללבה – גם עשייה. שושנה, ההולכת לישון לימים רצופים לאחר שהזכירה ליעקב את השבועה שנשבעו זה לזה בגן ארמונה בווינה ודרשה ממנו לחזור על נוסח השבועה מילה במילה (עמ' רמט), מטילה במודע או שלא־במודע את המשך המשימה על אביה, שכלפיו, כאמור, חש יעקב חובה כבדה. ביודעין או שלא ביודעין עומד האב במשימה, ובשיחות שהוא מקיים עם יעקב הוא מעורר אצלו זכרונות. וכפי שיעקב שולה אצות ממעמקי הים התיכון ושוטחן בגלוי, לאור השמש, כך מסייע הקונסול בשאלות שהוא מפנה ליעקב להעלות ממעמקי נפשו עולמות שכוחים ומודחקים שקבר תחתיו.

ח.

ואכן, הסבר חדש צף ועולה ממעמקים לבחירת המקצוע התמוה של רכניץ – חקר אצות הים – שהוביל אותו לבחירת מרחב מחיה חדש, ימה של יפו, שעל שפתו יתרועע עם שש בנות, שהן עבורו מקשה לא-מחייבת אחת. למרבה הסמליות נשלית הסיבה העמוקה לבחירות הלא-מקובלות של יעקב ממעמקי ברכה וינאית אחת.

"מימי לא שאלתי אותך מה הביאך לאותו מקצוע," שואל הקונסול שאלה בראשיתית את יעקב, באחת הפעמים שהם יושבים וסועדים זה עם זה בעוד שושנה שקועה בשינה. תשובתו של יעקב מפורטת לכאורה: "מתעסק הייתי בבוטניקה, ומן הבוטניקה באתי להתעסק בצמחי מים, כלומר מן הצמחים העליונים פניתי להתעסק בצמחים התחתונים, ומכאן לצמחי ים" (עמ' רעו). על תשובה כרונולוגית זו, שהיא שטחית ולא מרמזת על הסיבה הפנימית לבחירה, מעיר המספר: "אותה שעה שכח יעקב רכניץ שהיה עוד טעם אחר לדבר" (עמ' רעו-רעז). כיוון שמחלתה של שושנה מטרידה את אביה, הוא שואל את יעקב, בהמשך לתשובתו השטחית-כרונולוגית, שאלה נוספת, והפעם מותחת השאלה קשר סמוי בין שושנה לאצה: "ויש להם לצמחים אלו מחלות שלהם?" על כך מספיק רכניץ לענות: "אין כל בריה ובריה שבעולם שאינה עלולה לחלות" (עמ' רעז), ומיד עולה מתהומות נפשו תמונת ילדות נשכחת, שהיא-היא ככל הנראה הסיבה העמוקה לבחירות של חייו.

ברכה הייתה בגן ארמונו של הקונסול, ובכל עת שהיה רכניץ חושב עליה הייתה מכוסה שכבת קרח (עמ' רכט). והנה כאילו נבקע הקרח, המים הפשירו, ומתחתיות הברכה היה אפשר לפתע לדלות עולמות כמוסים. תמונה צלולה מתגלה מתחת לשכבת ההדחקה:

נזכר יעקב אותה בריכה שבגן של הקונסול עם גידולי המים, שהיה תוהה ומשתומם עליהם. ואולי אפשר שמאותם הימים לבו משוך אחר צמחי מים. עשרים שנה ושנה יצאו מאותו היום שירד פעם ראשונה עם שושנה לבריכה והעלה משם מיני צמחים לחים, וראה זה פלא, כל אותן השנים לא העלה דבר זה על לבו. אותה שעה עלתה לפניו אותה בריכה עגולה שקבועה בגן בין שיחים ופרחים ששושנה קוטפת מהם וקולעת זרים, קפצה פתאום שושנה לתוך הבריכה ונעלמה ושוב עלתה

משם, ושערה שותת מים ומכוסה אצות כבת גלים. כיון שנזכר בשערה נזכר אותו היום שנטלה שושנה תלתל מתלתליה וכנגדו שער מבלוריתו ועירבבה אותם ואכלו את האפר ונשבעו זה לזה שבועת אמונים (עמ' רעז).

משהפשירה והתבקעה השכבה המכסה על האמת, מתברר שעיסוקו המיוחד של יעקב קשור בשושנה. עיסוקו המחקרי באצות הוא סובלימציה או בריחה מבת-גלים מכשפת, פיה יפהפייה, ששערה שותת מים ומכוסה אצות, ושער זה נתערבב בשערו באקט מאגי של שרפה ואכילת האפר. יעקב רכניץ – כבר הדגשנו – עולמו רצוף תחליפים, ולכן ברית העולם, שכרת עם הפיה על שפת הברכה בילדותו, התחלפה לו בטיולים לא-מחייבים עם שש בנות טובות ונעימות על שפת הים בבגרותו; הברכה הווינאית העגולה והמעוצבת בגן הארמון, ברכת ילדותו, התחלפה לו בים הרחב והאינ-סופי של יפו, ים בבגרותו; והצמחים הלחים, שהעלתה שושנה מהברכה כשצללה לתחתיתה, צמחי ילדותו, התחלפו לו בבגרותו באצות של הים התיכון. עלייתו של יעקב רכניץ לארץ-ישראל וצלילותיו בים של יפו על מנת לדלות ממנו שושנות ים מיוחדות במינן – כך מתברר בסוף הצלילה אל מעמקי הטקסט של "שבועת אמונים" – הן בריחה מתמשכת מאותה שבועה קמאית לשושנה הווינאית, תאומתו הקדומה. כמוכן, אפשר לפרש זאת גם באופן הפוך: דרך המקצוע המכובד, שבחר לו אותו חוקר לבוטניקה ימית, הוא ממשיך להיפגש יום-יום, כבשחר ימיו, עם שושנת-יעקב שלו, בת-גלים ששערה שותת מים ומכוסה אצות כזר מנצחים יווני, והיא עולה מהמים כסירונית, כבת אלים.

ט.

זר המנצחים – או ליתר דיוק: זר המנצחות – המונח על ראשה של המיועדת ליעקב, הופך למוטיב מרכזי בסיפור כשלקראת סופו, כמו על-פי איזה קוד מוסכם, מתכנסות שש הבנות מסביב ליעקב ויוצאות עמו אל הים. מאז שבאה שושנה לעיר התרחק מהן: בתחילה מפני שעסוק היה בבילוי עם אורחיו במלון ובגן המלון (תחליף יפואי לארמון ולגן הארמון הווינאיים), ואחר-כך, כשמחלת השנייה של שושנה התגברה, התכנס יעקב (אולי מתוך

אמפתיה והזדהות עם שושנה) בתוך עצמו והשתקע כל-כולו בעבודתו. לפתע שוב הקיפוהו שש הבנות, והוא מהלך אתן על החוף כבעבר. ספינה המפליגה בים מושכת את תשומת לבן. היא מגלמת את פחדן שהנה יעקב, היפה, המוכשר ונעים ההליכות, שהוצעה לו קתדרה של פרופסור באחת האוניברסיטאות בניו-יורק, ייסע למרחקים בלי שייקח ולו אחת מהן עמו לאישה.

פתאום גומלת אצלן החלטה שיקיימו ביניהן תחרות ריצה. עוד קודם שיצאו לטיול, קלעה רחל זר מאצות יבשות, שמצאה על שולחנו של יעקב, ונטלה את הזר עמה. עתה היא מכריזה: "שמענה בנות שמענה, כל שתקדים את חברתה בריצתה עטרה זו נתנן בראשה. ובשעת דיבורה הגביהה את האצות שקלעה אותן זר וחזרה ואמרה, כל הקודמת את חברותיה נוטלת העטרה לראשה" (עמ' רצד-רצה).

אין ספק שהמשחקים האולימפיים, שהחלו בשנת 776 לפני הספירה, מתייצבים ועומדים לנגד עיניהן של הבנות – דבר שאינו חריג בסיפור שבו נוכח המיתוס היווני בצורות מצורות שונות: שוב ושוב מתייחסים ל"אלים הטובים", קוראים בהומרוס, מחמיאים לרכניץ במילים "רענן אתה כאל צעיר" ועוד. ואכן, שיחה על-אודות הנוהג המקובל במשחקים האולימפיים מתפתחת בין הבנות. השיחה נושאת מעין מסר פמיניסטי בסיטואציה הרחוקה מלהיות פמיניסטית:

אמרה לאה, לא כך היה מנהגם של היוונים, אלא כך היה מנהגם, הבחורים היו רצים וכל הקודם את חברו זוכה ומקבל זר לראשו מידיה של היפה שבבנות עמו. לא כך מר רכניץ? [...] שוב אמרה לאה, הרי מנהגם של היוונים היה שהבחורים רצים ולא הבחורות. אמרה אסנת, מאחר שאותם הבחורים מתו ואנו חיות נעשה אנו את שהבחורים היו עושים (עמ' רצה).

הבנות החליטו ביניהן, אפילו בלי להיוועץ ביעקב, להטיל מעין מטבע כדי להכריע מי מהן תינשא לרכניץ ותתלווה אליו לניו-יורק לממש עמו את הקריירה האקדמית שלו. אותה "הטלת מטבע" לבשה לבוש של תחרות ריצה, ממלון שמירמית שביפו של אותם ימים ועד בית הקברות הישן של

המוסלמים. רחל נתנה את הזר בידיו של יעקב, מפני שהוא אמור להכתיר בו את ראשה של המנצחת.

בדרך מסתורית מתגנבת שושנה, שהכול יודעים כי היא מוטלת חולה על מיטתה, לתחרות הריצה ומשיגה את כולן כש"עליה כסות לילה, כנערה שהבהילוה פתאום בשנתה" (עמ' רצח). ההפתעה שבעצם הופעתה של שושנה, המשתתפת בתחרות ומנצחת, הייתה גדולה כל כך, שיעקב ושש הבנות שוכחים את הזר ואת שהתנו ביניהם בעניין הזר; אבל שושנה, שכאלו פרושה מן העולם בגלל מחלת השינה, האישה שנתפסת כפוחלץ או כגופה חנוטה, זוכרת ויודעת היטב לא רק את מה שהתנו הבנות ביניהן לבין יעקב לפני שעה קלה, אלא את מה שהתנתה היא עמו לפני שנים רבות מאוד. עוד ימים רבים לפני תחרות הריצה היא, המכשפה המכשפת, שהכריחה את יעקב לחזור מילה במילה על נוסח השבועה כשטיילו בבית הקברות הישן של המוסלמים, הזהירה אותו ואמרה: "כל מקום שהייתי שם שוב איני שוכחת אותו ואפילו בתוך שנת" (עמ' רמט). עכשיו, כשהגיעה ראשונה לאותו מקום שהיא מכירה אפילו מתוך שנתה, "פשטה את ידיה ונטלה את העטרה שבזרועו של יעקב ונתנה את העטרה בראשה" (עמ' רצח). בת-הגלים מימי ילדותו בווינה, שיעקב נזכר בה ברגע נדיר של התבהרות כעולה ממעמקי הברכה בחצר הארמון של בית אביה וראשה שותת מים ומכוסה אצות, שבה ועומדת לפניו על חוף הים ביפו, וראשה עטור זר מנצחות קלוע מאצות.

אם ניסה יעקב לברוח משבועת ילדותו בווינה, התברר לו ששבועה זו היא חתימת גורל, ומגורל יווני (מו'רה) אי-אפשר לנוס. הבחירה בין שושנה לאחת משש הבנות איננה בידיה. הגורל, השבועה ובעלת השבועה השיגוהו במקום שאליו ניסה להימלט: ימה של יפו. הים איננו מקום מפלט מפני שושנה, כי מתקיימת זהות בינו לבינה: לא רק היא מוטלת במיטה, עוטה כסות לילה, אלא גם "הים רבץ במיטה שאין לה סוף, וגליו הלבנים מאוד הלבנה ככסות לילה שלובשים בשעת שינה" (עמ' רצב). הים ושושנה, ישויות ללא גבולות, בולעים את רכניץ ומשקיעים אותו בתוכם. נגזר על חוקר האצות לשמור לה, המעוטרת באצות, ולו, המחזיק בהן במעמקיו, אמונים לעולם.

6 על עליית הנקמה, המגולמת בגולגולת הצפה על פני המים ומקורה בדבריו של הלל הזקן בפרקי אבות, ראו בפרק השלישי בספרי חיי מלחמה: "נקמת הגולגולת בלא עכשיו לא מכאן של יהודה עמיחי: רומן שתי המלחמות" (ירושלים ותל אביב: שוקן, 2016), עמ' 111-139.

7 Nili Scharf Gold, *Yehuda Amichai: The Making of Israel's National Poet* (New Hampshire: Brandeis University Press, 2008), pp. 62-88.

8 נחלת שבעה הייתה השכונה השלישית שקמה מחוץ לחומות (1869) וקרויה על שם שבעת מייסדיה. היום עומד "בית יואל" במקום שבו נבנו הבתים הראשונים. בית משרדים זה, שהוקם בשנת 1959, הוא התחלת יישומה של תוכנית שמטרתה הייתה להרוס את שכונת נחלת שבעה, האוצרת בחובה היסטוריה של נועזות ויופי, ולהקים במקומה בנייני משרדים. בשלב ראשון עלה הכורת על עשרה מבנים, וביניהם ביתו של יואל משה סלומון. בשלב זה התוכנית נגזזה, והתוכנית החלופית שיצאה לפועל, שיקום ושימור השכונה, היא עדות לדרמה שהתחוללה סביב הכוונה להרוס אותה.

9 א"ב יהושע, "שלושה ימים וילד", מול היערות (הקיבוץ המאוחד, תש"ל). הספר כולל ארבע נובלות. כל המובאות הן מהמהדורה הראשונה.

10 אייל מירון (עורך), ירושלים וכל נתיבותיה (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1996), עמ' 324.

11 אבנר הולצמן (ראו הערה 2 בפרק זה) מציין את הרומן הריאליסטי הגבול של משה שמיר; את סיפורו של דוד שחר "נער הגבול"; את רשימותיו של חיים גורי שכונסו בספרו דפים ירושלמיים; את הסיפור "אש זרה" של עמוס עוז; את שירו של דן פגיס "שבע נחמות"; את שירו של אבנר טריינין "גבולות"; ואת קו הגבול בשירים אחדים של יהודה עמיחי (אהבות ציון, עמ' 485-489).

12 כשם המונח שטבע הומי באבה, "In-between spaces". ראו המבוא לספר Homi Bhabha, *The Location of Culture* (Routledge, 1994).

13 Edward W. Soja, *Thirdspace – Journeys to Los Angeles and Other Real- and-Imagined Places* (Blackwell, 1996), p.6.

ג. א"ב יהושע

"אבל אני אומרת שוב, אל תקנה אידיאה אלא מציאות"

1 המאמר התפרסם בעיתון הארץ – תרבות וספרות, כ"ה בסיוון תשפ"ב, 24.6.2022.

2 בתוך שלושה גדולה: שאלות ותשובות (ירושלים ותל אביב: שוקן, 1980).

"העולם פתוח גם לחרטות" – על ניצבת

1 המאמר התפרסם בגג: כתב עת לספרות 37 (2015), עמ' 115-118.

2 א"ב יהושע, ניצבת (הספריה החדשה, ספרי סימן קריאה / הקיבוץ המאוחד, 2014).

3 אדריאן רייץ, ילוד אשה, תרגום: כרמית גיא (תל אביב: עם עובד, [1976], 1989).

הערות

א. ש"י עגנון

לברוח מברכת שבועת אמונים

1. המאמר התפרסם בגג: כתב עת לספרות 40 (2016), עמ' 117-132.

2. כל מראי המקום הם מהקובץ עד הנה (ירושלים ותל אביב: שוקן, 1977).

3. גרשון שקד, "דיוקנו של המהגר כנברוטיקן צעיר", פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון (הקיבוץ המאוחד, 1989), עמ' 115-138.

ב. יהודה עמיחי

שלושה וארבעה מסלולי חיים – על הביוגרפיה ספקות ואהבות

1 המאמר התפרסם בעיתון הארץ – תרבות וספרות, כ"ג בניסן תש"פ, 17.4.2020, תחת הכותרת "שירתו של עמיחי משחררת אותי מבתי הכלא הנפשיים שלי".

"כל העיר הפקר וכל העיר פרוצה"

1 המאמר יתפרסם בקרוב בספר ירושלים 1948-1973, עורכים: ארנון גולן, ראובן גפני, אסף זלצר, אמנון רמון (ירושלים: יד יצחק בן צבי).

2 אבנר הולצמן, במאמרו "קרוב ואסור לנו שם: ירושלים החצויה בראי הספרות הישראלית", אהבות ציון (ירושלים: כרמל, 2006), עמ' 477-493, סוקר את כלל הספרות שנוצרה על רקע ירושלים המבותרת. פרק זה יתרכז ביצירה אחת בלבד, הרומן לא מעכשיו לא מכאן של יהודה עמיחי, ולפני שאדון בו אני מזכירה את מיכאל שלי של עמוס עוז. הולצמן מקדיש פסקה אחת לממד המטאפורי של מיכאל שלי (בעמ' 487), וללא מעכשיו לא מכאן הוא מתייחס במחציתו השנייה של משפט אחד: "נציין בלא פירוט, כי גם ביצירתו הסיפורית של עמיחי, שנכתבה בשנות החמישים והשישים, קיימים ביטויים רבים לחוויית החיים בירושלים החצויה ותיאורים מפורטים של פינותיה השונות, בעיקר ברומן רחב היריעה שלו 'לא מעכשיו לא מכאן', שירושלים משמשת בו קוטב שכנגד ממשי וסמלי לעיר ילדותו הגרמנית של הגיבור" (עמ' 489).

3 כל המובאות הן מהמהדורה הראשונה של מיכאל שלי (תל אביב: עם עובד, 1968). Copyright © 2002 by Amos Oz. All rights reserved.

4 מיכאל באחטין, צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית, תרגמה מרוסית: דינה מרקון (באר-שבע ותל אביב: אוניברסיטת בן-גוריון, מכון "הקשרים" ודביר [1975], 2007).

5 כל המובאות הן מהמהדורה הראשונה של לא מעכשיו לא מכאן (ירושלים ותל אביב: שוקן, 1963).